

DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ EKSENİNDE SİYASAL MEŞRUIYETİN DİNSEL KÖKENİ

Bengül BOLAT* Ratip AYZ**

Öz

Tarih boyunca pagan kültürlerden semavi dinlere, mistik hikâyelerden teolojik ideolojilere, çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere varıncaya kadar tüm dinlerin bireyi, toplumu ve devleti şekillendirdiği görülmektedir. Siyasal gücün meşruiyet arayışında

Nizamülmük'ün ifadesiyle "din ve devlet kardeş" olsa da egemenliğin kullanımından kaynaklanan tek otorite olma yarışında bu iki unsur karşı karşıya gelmiştir. Günümüzde modern devlet yapısında ve meşruluk iddiasında eşitlik, hürriyet ve demokrasi kavramlarının yeri ve önemi giderek artsa da bunun yanı sıra, tüm dünyada dinin siyasal yaşam ve uluslararası ilişkilerdeki belirleyiciliği de devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Din, Devlet, Meşruiyet, Egemenlik, Uluslararası İlişkiler

THE RELIGIOUS ROOT OF POLITICAL LEGITIMACY WITHIN THE CONTEXT OF RELIGION AND STATE RELATIONS

Abstract

It has been noticed that all religions, from pagan cultures to Abrahamic religions, from mystical stories to theological ideologies, from polytheistic religions to monotheistic religions, have shaped the individual, society and the state. "Religion and the state are brothers" is a statement made by Nizamülmük in the search for legitimacy of political power, However, these two elements have confronted with each other in the race for becoming only authority derived from managing sovereignty. Though the place and the importance of equality, liberty and democracy are gradually increasing in the modern state structure and under the legitimacy arguments, the determination of religion in the political life and the international relations is also carrying out its position.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kırşehir/Türkiye.
bbolat@ahievran.edu.tr

Orcid No: 000-0001-6269-5192
** MEB Öğretmen, Orcid No: 000-0001-7646-7705
ratipayaz@gmail.com

Makalenin Gönderilme Tarihi: 03.01.2021
Makalenin Kabul Tarihi: 18.03.2021
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 24.03.2021
Makalenin Türü: Araştırma

Keywords

Religion, State, Legitimacy, Sovereignty, International Relations

GİRİŞ

İnsanın fitri yaratılışı gereğince doğuştan getirdiği inanma duygusu toplumdan topluma değişim göstermiş ve hep var olagelmiştir. İnsanlığın tüm dönemlerinde dinsiz bireylerin ve grupların görülebileceği ancak dinsiz toplumların olmadığı genel kabul gören bir yaklaşımdır. Nerede bir toplum var ise orada bir inanış şekli veya din var olmuştur (Küçük-Tümer-Küçük, 2016: 31; Aydın, 2012: 17). Tarih öncesi çağlarda avcı-toplayıcı dönemde olmasına rağmen insanlığın büyük ölçekte bilinen ilk tapınağı olan Göbeklitepe örneğinde olduğu gibi insanoğlunun din ile ilişkisi binlerce yıl öncesine gitmektedir. İslam anlayışına göre ise ilk insanla birlikte din de var olmuş, hatta Hz. Âdem dünyaya gönderilmeden önce de cennette iken birtakım müeyyidelere tabi olmuştur.

Bu çalışmada din-devlet ilişkileri ekseninde siyasal erkin/yönetimin meşrulaştırılmasında dinin etkisi ortaya konmaya çalışılacağı için genelde dinin siyasal yaşamdaki etkisi, evrensel dinlerin devlet sistemlerine bakışı, meşruluk iddiasında bulunan yönetimlerin dinsel desteğe olan ihtiyacı ile toplumun onayı ve itaatini sağlamada dini kuralların etkisi değerlendirilecektir. Çalışmanın tüm dinleri tahlil etme ve her dinin siyasal yaşama olan etkisi hakkında söz söyleme gibi bir iddiası yoktur. Konuyu daha anlaşılır kılabilmek için İlk Çağ uygarlıklarından bazılarının genel dini yaklaşımları ve bunların yönetsel meşruluk algıları ile üç semavi din olan Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'teki din-devlet ilişkilerine kısaca değinilecektir. Orta Çağ'da yaşanan kilise ile kralların egemenlik mücadelesinin yanında Yeni Çağ'da yaşanan Hümanizm, Rönesans ve Reform gibi gelişmelerin özellikle Hristiyanlığa ve Hristiyanlık merkezli evrensel dış politikalara tesirine yer verilecektir. İslam öncesi ve sonrası Türk devletlerinde din-siyaset ilişkisi genel hatları ile değerlendirilecektir. Günümüzde bazı Batı ülkelerinin din-devlet ilişkilerinin yanında, iç ve dış politik ilişkilerin şekillenmesinde ve özellikle emperyalist ülkelerin kendi sömürge düzenlerinin kurulması ve devamının sağlanmasında dinsel meşruluk arayışları ve bu arayışın uluslararası ilişkilere yansımaları kısaca açıklanmaya çalışılacaktır.

I. DİNİN TANIMI

Dinler Tarihçisi olan Abdurrahman Küçük'ün ifadesiyle genel olarak din; *“inanış ve davranış şekilleri ile insanlar arası ilişkileri düzenleyen ve insanların iyi işler yapmasını, barış ve huzur içinde bir arada yaşamasını sağlayan genel kurallar bütünüdür”* (Küçük vd, 2016: 4) şeklinde tanımlanabilir. Batı'daki din tanımlarının ortak paydasını insanla insanüstü arasındaki kutsala dayanan bir ilişki oluştururken, İslam âlimlerinin din tanımında ise vahyin esas alınması ön plana çıkmaktadır. İslam âlimlerinin genelde ittifak ettikleri din tanımı

“akıl sahibi insanları, kendi irade ve arzuları ile hayırlı olan şeylere sevk eden ilahi bir kanun” (Aydın, 2012: 19-20) şeklindedir. İslam âlimi İbn Rüşd’e (1126-1198) göre dinin amaç ve işlevi insanlara gerçek bilgi ile doğru davranışı (el-ilmü’l hak/el-amelü’l hak) öğretmektir (Sarioğlu, 2011: 93).

İnsanoğluna hem dünya yaşamında bazılarında ise hem de ahiret yaşamında mutluluk, huzur ve sonsuzluğu vadeden kurallar bütünü şeklinde de tanımlanabilecek olan din, kimi zaman toplumların sosyal, siyasal ve ekonomik hayatlarına tesir etmiş, kimi zaman da toplumların örfi/ahlaki değerlerinden etkilenmiştir. Semavi dinler bireyin ve toplumun/toplumların sosyal, siyasal ve iktisadi tüm hayatına nüfuz ederken, Konfüçyanizm ve Budizm gibi milli dinler ise özü itibarıyla saygılı, dürüst ve namuslu olmak gibi genel ahlaki kuralların sistematik hale dönüştürülmesinden ibaret kalmıştır. Konfüçyüs, hükümdarın bizzat göğe itaat ederek iktidarını icra etmesinden dolayı halkın da hükümdara itaat etmesi gerektiğini belirtirken, yine Çin’in milli dinlerinden biri olan Taoizm’de imparatora saygı önemli ahlaki kuralların (Aydın, 2012: 65-73) başında gelmektedir. Her ikisi de siyasal erk’e itaati öğütlemiş ve yönetime dinsel bir meşruiyet kazandırmışlardır. Din ve devlet arasındaki ilişki insanlık tarihi kadar eskidir. Bilinen en eski medeniyetlerde toplumsal düzenin temelini din oluşturmaktadır. Kadim toplumlarda din ile devlet arasında herhangi bir ayırmadan söz etmek mümkün değilken, örgütlü toplumlarda devletin oluşmasıyla, devletin dinden ayrı bir gerçeklik olduğu kabul edilmiştir (Adalıoğlu, 2018: 315). Sonraki süreçte özellikle Batı’da bu iki güç arasındaki “bilek güreşinin” yansımaları tartışılmaya başlamıştır. Bazen biri, bazen ise diğeri galip gelirken, bazen de ikisi el ele verip güçlerini birleştirmişlerdir. Sırtını siyasal güce dayayan kilise ve meşruiyetini dinden alan siyasal otorite el ele verince halka da sadece itaat etmek düşmüştür.

II. DEVLET VE İŞLEVİ

İlk Çağ’da Mezopotamya’da site, Mısır’da nom adıyla bilinen ilk şehir devletlerinden antik Yunan’da polis adı verilen şehir devletlerine uzanan süreçte tanrı kral/yarı tanrı kral/ya da rahip kral egemenliğindeki devlet ve bu devletlerin yöneticilerinin siyasal meşruiyeti genelde dinsel kaynaktan beslenirken, MÖ V. yüzyılda Atina’da yaşayan sofistler devleti; ataerkil bir krallığa ve zengin bir azınlığın üstünlüğüne dayandırmışlardır. Batı’da Orta Çağ’daki devlet anlayışı derebeylik sistemi ve kilisenin her yönü ile egemen olduğu “aşkın bir irade” şeklinde teşekkül ederken, Yeni Çağ’da Hümanizm, Rönesans ve Reform gibi gelişmelerin sonucunda laik ve pragmatik bir devlet anlayışı (Ay-Uçar, 2015: 196-197) gelişmiştir.

İlk şehir devletlerinden modern devlet anlayışına uzanan süreçte devletin yapısı da egemenliğin kaynağı da değişmiştir. Şehirlerin bile tanrılar

adına kurulduğu, egemenliğin teolojik kaynaklara dayandığı, kralların/yöneticilerin “tanrıların direkt muhatapları” olduğu, krala itaatle tanrıya itaatin eş tutulduğu bir anlayış yerini Orta Çağ’da kiliseye/papaya itaat tanrıya itaattir anlayışına bırakmıştır. Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak da kilise kurumu ve papalık makamı asırlarca siyasilere meşruiyet dağıtan ya da aralarında çatışma yaşandığında ülkeleri topyekûn aforoz/enterdi ederek, kralların meşruluğunu dinen iptal edebilen bir mevkide bulunmuştur. Hümanizm ve Rönesans döneminde kilisenin dayatmalarının sorgulandığı, aklın ve bilimin değer kazandığı süreçte devletin tanımı, yapısı ve görevleri açıkça tartışılmaya başlanmıştır. Rönesans dönemi siyaset felsefesinin en önemli temsilcilerinden Nicolo Machiavelli (1469-1527) devletin Orta Çağ’daki gibi Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi olmadığını aksine insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere geliştirdikleri doğal bir kurum olduğunu (Özden-Elmalı, 2016: 59) ve doğal gereksinimler sonucunda zuhur eden devletin ancak ulusa dayandığı takdirde yeterli bir güce ulaşabileceğini belirtmektedir (Küçükalp-Cevizci, 2018:123). Machiavelli’nin çağdaşı olan ve siyasetin içermesi gereken ahlaki ilkeleri dışladığı için eleştiren Jean Bodin (1530-1596) devleti; “*birçok ailenin ve onların ortak mallarının egemen güç tarafından yönetilmesi*” şeklinde tanımlarken, yönetimin doğruluğu, adaleti içermesi ve hakça olmasının altını çizerek, devleti bir aileye benzetmektedir. “*Tanrı buyurduğu her şeyi egemenin ağzından buyurur*” (Ay-Uçar, 2015: 197; Ağaoğulları-Akal-Köker, 1994: 10,13,251) derken siyasal otoriteye dinsel meşruiyet zırhını giydirmiştir. Aynı dönemde Tanrı’nın yasalarına aykırı olmamak koşulu ile uyrukların egemenlere mutlak itaatle yükümlü olduklarını (Hobbes, 2007: 247) belirten Thomas Hobbes (1578-1679) ise devleti; kendisine hizmet edilen bir yapı olmaktan çıkarp, güvenliği sağlayan ve insanlar tarafından oluşturulan, bir hizmet aracı olarak görmüştür. Devletin esas görevinin genel güvenlik olduğunu bu nedenle de koşulsuz ve tam bir otoritesinin olması gerektiğini belirtmektedir (Özden-Elmalı, 2016: 170-171). Spinoza (1632-1672) ise insanların güven içinde iyi bir hayat sürmesi için devlete ihtiyacı olduğunu ve devletin bireylerin bedensel ve düşünsel olarak özgürce gelişmelerini sağladığını ve akıllarını sınırsızca kullanmalarına yardımcı olması gerektiğini belirtmektedir. Spinoza’ya göre insanların mutluluğunu ve güvenliğini sağlayacak yönetim demokrasi olmalıdır. Devlet bir makine gibi olmakla birlikte yönettiklerini makine haline getirmemelidir. Dinin yeri gönüllerdir, devlet gönüllere karışmamalı dolayısıyla insanlar din konusunda özgür olmalıdırlar (Ağaoğulları-Zapçı-Ergün, 2009: 62; Özden-Elmalı, 2016: 205-206).

İslam düşünürlerinin geneli devleti, toplum için bir zorunluluk olarak görmektedir. Bir siyaset ve ahlâk filozofu olan ve muallim-i sani unvanıyla bilinen Farabi (872-950) ise, El-Medinetü’l Fazıla (Erdemli Şehir Halkının

Görüşlerinin İlkeleri) adlı eserinde doğru bir devlet politikasının Tanrı'nın evrendeki yönetimini örnek alması gerektiğini vurgular. Erdemli bir toplumsal-siyasal organizasyonun en önemli unsurunun "uyum" olduğuna dikkat çeker. Toplumu organik bir bütün haline getirmek için ortak bir dini inanca gerek olduğunu belirtir. Farabi'nin erdemli toplum meydana getirmek üzere ip uçlarını verdiği ideal devletin Eflatun'un *Devlet ve Kanunlar'da* bahsettiği ütöpik devlet anlayışının izlerini taşıdığı görülmektedir (Aydınlı, 2017: 9; Kaya, 2003: 319).

Ahlâkın ve dini sorumluluğun temeli olması bakımından aklın dinden önce geldiğini savunan Mâverdî (974-1058) (Kallek, 2003: 181) devleti; toplumsal ve idari destekçileri bulunan, bir kişi ya da zümre tarafından idare edilen bir siyasal mekanizma olarak algılamıştır. Devletin amacını dini ve dünyevi işlerin korunup geliştirilmesi olarak ifade etmiştir. Gazali (1058-1111) ise devletin, bir arada yaşamak zorunda olan insanların iş birliği sonucunda ortaya çıktığını belirterek, devleti insan ilişkilerinin düzenlenmesi için gerekli olan bir kurum (Çifçi-Erdem, 2013: 120) olarak görmektedir. İbn Rüşd'de (1126-1198) Farabi'nin görüşleriyle örtüşen bir ideal devlet modeli ortaya koymuştur. İbn Rüşd'e göre mutluluğun elde edileceği tek yer ideal devlettir ve bu devletin görevi bireyin ve toplumun saadetini beraber temin etmektir. Saadetin temininde adaletin önemi büyüktür. İbn Rüşd, felsefeyi siyasi iktidarın kaynağı olarak gördüğü için ideal devlet yönetiminin gerçekleşmesi için hükümdarın filozof olmasını ve felsefe eğitimi almış olmasını şart koşturmaktadır (Şulul, 2009: 181-183). İbni Haldun'a (1332-1406) göre ise devlet; göçebe toplulukların gelişip zenginleşerek yerleşik hayata geçmeleri ve siyasi bir teşkilat kurmalarıyla (Çifçi-Erdem, 201, 121) oluşmuştur.

Günümüzde devletin genel kabul gören tanımı ise 1900'de George Jellinek'in Genel Devlet Teorisi eserinde belirttiği "Egemenlik gücüyle aslen donatılmış, belli bir toprak parçası üzerinde yerleşik bir millet birliği" şeklindedir. Tanımlara bakıldığında bir devletin varlığından bahsedebilmek için millet, ülke ve egemenlik unsurlarının bir araya gelmesi gerekmektedir. Rousseau'ya (1712-1778) göre devletin var olabilmesi için egemenlikle bezenmiş olması gerekir. Kısaca Rousseau, egemenliği kayıtsız koşulsuz halka vermektedir. Montesquieu (1689-1755) ise; devlette yasama, yürütme ve yargı erkinin olduğunu ve bunlar arasında güçler ayrılığının gerekli olduğunu dile getirmektedir. Montesquieu, "kraldan daha güçlü bir başka sihirbaz vardır; nasıl kral başkalarının zihnine hükmediyorsa, bu sihirbaz da kralın zihnine hükmeder. Bu sihirbazın adı Papa'dır." diyerek, papalık kurumuna eleştirilerini yapmış, dinsel bağınazlığa ve engizisyona karşı çıkarak din ile devletin uyumlu iş birliğini önermiştir (Ay-Uçar, 2015: 197; Ağaogulları, 2010, 99; Ağaogulları vd., 2009: 423-463).

III. MEŞRUIYET

Meşruiyet; din, ahlak, hukuk, gelenek ve görenek gibi sosyal düzen kurallarına uygunluğu ifade etmektedir. Siyasal meşruiyet dendiğinde yönetme hakkı ve hükümet etme hakkının tanınması ilk akla gelendir. Siyasal meşruiyet "iktidara geliş ve iktidarı kullanışta yerleşik ilkelere yani toplumun genel kabulüne mazhar olmuş usullere ve siyasi-ahlaki değerlere uygunluk" olarak tanımlanabilir. Devletin hâkimiyetinden doğan yetkileri elde edip kullanan yönetim, yönetme hakkını kazanırken, halka ise itaat etme ödevi yüklenmiştir (Aybakan-Dönmez, 2004: 378-379). Dini meşruiyet arayışı dindar Hıristiyan, Yahudi, Budist, Hindu, İslam vb. toplumlarda devlet veya toplum düzeni için adeta bir zorunluluktur. Bu nedenle meşruiyet temelde dinden sağlanmıştır. Bu durumu Alman sosyolog Max Weber (1864-1920) "tecrübelerimiz bize göstermiştir ki, hiçbir otorite sistemi, sadece maddi, duygusal veya ideal motiflere dayanarak sürekliliği sağlayamaz. Bütün bunlara ek olarak, her otorite sistemi meşruiyetine ilişkin bir inanç oluşturmak ve beslemek gayretindedir" (Okumuş, 2002: 11; Gönenç, 2001: 134) sözleri ile ifade etmektedir.

IV. İLK ÇAĞ UYGARLIKLARINDA SİYASAL MEŞRUIYET VE DİN

İlk Çağ uygarlıklarında neredeyse tüm toplumlarda siyasal erk sahipleri devleti ya tanrı/tanrılar adına yönettiklerini ya da antik Mısır'da olduğu gibi kendilerinin tanrı/tanrı kral (firavun) olduğunu iddia etmişlerdir. Bu anlayış Mısır'dan Roma'ya uzanmış ve Roma'da bazı imparatorların tanrılaştırılmasına kadar gitmiştir. MÖ 44 yılında suikast sonucunda öldürülen Cesar adına bir tapınak yapılmış ve senato tarafından tanrı ilan edilmiştir. Cenazesinde görülen kuyruklu yıldız, ölümden sonraki yaşama geçişi olarak yorumlanmış ve tanrılık isnadı resmîyet kazanmıştır (Katar, 2017: 71).

Tarihin/medeniyetin başlangıç noktası olarak kabul edilen Mezopotamya uygarlıkları içerisinde en etkililerinden biri olan Sümerler, önceleri insanın balçıktan yaratıldığına inanırken, zamanla hükümdarlarının "tanrının oğlu" olduğuna inanmaya ve krallarını ikinci derece tanrılar gibi görmeye başlamışlardır. Sümer kralları da insanları tanrı adına yönetmek ve kötülükleri ortadan kaldırmakla mükellef olduklarını (Kuzgun, 2015: 172) belirtmişlerdir. Sümerlerin meşhur kralı Gilgameş, halk nazarında hem bir kral hem de koruyucu bir ilah (Koroğlu, 2015:70) olarak kabul edilmiştir. Babillerin ünlü hükümdarı Hammurabi ise babasının Babil'in en büyük ve koruyucu tanrısı olan Marduk olduğunu söyleyerek övünmüş (Kramer, 1998: 331) ve siyasal meşruiyetini dinsel kaynaklarla güçlendirmiştir.

Benzer bir anlayış Anadolu uygarlıkları arasında önemli bir yeri olan Hititler'de görülmektedir. Kral, Fırtına Tanrısı Teşup'un yeryüzündeki vekili olarak görülürken tapınaklar da tanrıların yeryüzündeki mekânları (Arıkan,

1998: 281) olarak algılanmıştır. Öldükten sonra tanrılar arasına katılacağına inanılan kral, siyasi işlerinin yanında dini törenlere başkanlık etmiş ve tanrının vekili olarak halk nazarındaki meşruiyetini dinsel temellere dayandırmıştır. Eski Yunan'da baş tanrı Zeus'un etrafında Olympos dağında oturan tanrılarının yanında yarı-tanrı olarak kabul edilen tanrılar da vardır. Genellikle şehrin kurucularına ve eski kahramanlara yarı-tanrı gözüyle bakılmıştır. Yunan dini inanışına göre bunlar Herkül, Herakles ve Aşil örneğinde olduğu gibi bir tanrı ve bir insanın çocuğu gibi değerlendirilmiştir. Yunan kralları soylarını bu yarı-tanrılardan birine bağlayarak (Özçelik, 2012: 59,62,173) siyasal iktidarlarını dini meşruiyet ile güçlendirmişlerdir.

İtalya'nın en kadim halkı olan Etrüskler'de kurulan On İki Boylu Etrüsk Birliği, dini inanışlarındaki on iki tanrının varlığının siyasi tezahürüdür. Roma'nın kurucuları kabul edilen Romus ve Romulus'un mitolojik annelerinin Turan/Afrodite/Venus isminde bir tanrıça (Çınar, 2020: 55-57) olduğunun kabul edilmesi de insanoğlunun mistik yaklaşımları sonucu ilahi güçlerle aidiyet kurma ihtiyacının yansımasıdır. Antik Roma'da ise bazı imparatorların öldükten sonra tanrılaştığına inanılmış, tanrılaşan imparatora tapmak, devlete bağlılığın belirtisi (Kuzgun, 2015, 185) olarak değerlendirilmiştir. Roma'da din, devletin devamını sağlayan bir unsur olarak görülmüş, rahiplerse birer devlet memuru statüsünde sayılmışlardır. Romalılar, imparatorluk döneminde siyasal yayılımı kolaylaştıracağına inandıkları için, fethettikleri ülkelerin tanrılarına da hoşgörülü bir yaklaşım sergilemişlerdir. Fethettikleri halkın tanrılarına onur bahşedip onları sahiplenmişlerdir. Bütün ulusların dini ayinlerini kendilerine uyarlarken, kendileri de koca bir imparatorluk kazanmışlardır (Katar, 2017: 61-68).

Uzak Doğu'da Japonya'da en etkili din "*tanrılarının yolu*" anlamına gelen Şintoizm'dir. Japon İmparatoru Mikado "*Güneşin oğlu/Güneş tanrıçası Amaterasu'nun torunu*" sayılmakta olup ilahi bir kişiliğe sahiptir. Şintoistlerin inancına göre her Japon kralı güneşin çocukları ve dünyanın ilahı kabul edilerek ülkedeki manevi otoriteyi temsil etmektedir. Güney Amerika'da Peru'da yaşayan İnkalar, krallarının "*güneş tanrısının oğlu*" olduğuna inanırken, Nikaragua Gölü ve Ekvator arasında yaşayan Çipça kavmi ise krallarının "*tanrı*" olduğuna inanmışlardır. Nijerya ve Benin gibi ülkelerde Afrika kökenli bir din olan Yorubas dinine göre kral, gizli bir tarikat tarafından belirlenmektedir (Kuzgun, 2015: 154-195; Aydın, 2012: 56-79).

Kadim Çin'de ise imparator "*cennetin oğlu/göğün oğlu/semanın oğlu*" (Kuzgun, 2015: 146; Turan, 2009:114) olarak ün yapmış, insanlık tarihinin bilinen en kalabalık ülkesinde meşruiyetini asırlarca korumuştur. Çin İmparatorlarının sadece kendi topraklarında değil Türklere ait olan bazı topraklarda egemenlik sahaslarını genişlettikçe Türk dini unsurlarını da kullanarak siyasal

meşruiyetlerini güçlendirmeye çalıştıkları görülmektedir. 630 yılında Doğu Göktürk Devleti yıkılınca toprakları Çin'in hâkimiyetine geçmiş, Çin İmparatoru T'ai-tsung kuzey kabileleri ile ilgili fermanlarda "Tanrı Kagan" unvanını kullanmaya başlamıştır. 927 yılında İmparator Ming Tsung, Po-ssu-ma-p'o'yu ziyaret ettiğinde Göktürk tanrısına kurban sunmuştur (Taşağıl, 2014: 406-407). Çin İmparatorlarının bu yaklaşımı yönetimi altında bulunan Türklerle hoş görünmek ve dini değerleri kullanarak Türklerin kendisine itaatini artırmak olarak düşünülebilir.

Yine dünyanın en kalabalık ve en kadim uygarlıklarından biri olan Hindistan'da ise yüzlerce din ve dil bulunmaktadır. XV. yüzyılda İslam ile Hinduizm karışımından Sih dini adıyla yeni bir din dahi icat edilmiştir. Hindistan'ın sosyo-kültürel ve dini bölünmüşlüğü siyasal bölünmüşlüğünün en önemli nedenini oluşturmuş, bu durum "beyaz efendilerin" ülkeyi kolaylıkla sömürmesini sağlamıştır. Hindistan'ın sömürgeciler için kolay bir lokma haline getirilmesinde günümüzde sayıları 450.000.000'u bulan Brahmanizm'in toplum yapısını oluşturan kast sistemi etkili olmuştur. Kast sistemi dini bir kökene sahiptir. Her kast biriminin tanrı Brahma'nın bir uzvundan yaratıldığına inanılmış (Kuzgun, 2015: 130-139; Aydın, 2012: 111-112) dini ve siyasal erk, kast sistemi sayesinde halka meşruluğunu kabul ettirmiş, halkın bu bölünmüşlüğü de sömürgeci güçlerin işini kolaylaştırmıştır.

V. SEMAVİ DİNLERDE SİYASAL MEŞRUIYET VE DİN

V.I. Yahudilik' te (Musevilik) Siyasal Meşruiyet ve Din

Monoteist (tek tanrılı) din ailesinin en eski halkasını oluşturan ve din ile etnisitenin iç içe geçtiği bir yapıya sahip olan Yahudilik, bir din olmasının ötesinde dini-etnik kimliği de ifade etmektedir (Gürkan, 2017: 15). Yahudilik, tarihini Hz. İbrahim (Adam, 2010, 207) ile başlatır. Tevrat'a göre Tanrı, Hz. İbrahim ile bir ahit yapmıştır. Kendisini ve soyunu bereketli ve kutlu kılmış, Kenan topraklarını da mülk olarak Hz. İbrahim'in soyuna vermiştir. Mısır'da kısa süren refah döneminin ardından köleleştirilen İsrailoğullarının yaklaşık 400/430 yıllık Mısır dönemi, Hz. Musa tarafından sona erdirilmiştir. Hz. Musa, MÖ 1390'lı (Tokalak, 2016: 19) yılların ortasında İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmış, kendisine On Emir olarak bilinen dini kurallar verilmiştir. İsrailoğullarına Tevrat hükümlerine uymak kaydıyla Kenan topraklarını mülk edinme fırsatı bahşedilmiştir (Gürkan, 2017: 17-18). Hz. Musa'nın peygamberliği döneminde Yahudi dini büyük ölçüde teşekkül etmiş ve İsrailoğulları kutsal topraklara yerleştikleri zaman kurulacak devletin yapısı da tayin edilmiştir. Yahudi kutsal kitabına göre peygamberlik görevi bulunmayan ve sadece bir kral olarak kabul edilen Hz. Davut ile hem bir peygamber hem de bir kral olan oğlu Hz. Süleyman döneminden itibaren siyasal meşruiyet

dinsel kökenlidir. İnanışlarına göre Tanrı, İsrailoğullarının hem yöneticilerini hem de yaşayacakları coğrafyayı tayin etmiştir. İsrailoğullarının ikinci kralı olan Hz. Davud (MÖ 1003-970), Tanrı tarafından kral olarak kutsanmış ve krallık sonsuza kadar Hz. Davud soyuna tahsis edilmiştir. Hz. Davud zamanında en geniş sınırlara ulaşan krallık, oğlu Hz. Süleyman döneminde MÖ X. yüzyılda (970-928?) altın çağını yaşamıştır. Hz. Süleyman'ın ölümünün ardından İsrail ve Yehuda krallıkları olarak ikiye parçalanan İsrailoğulları, MÖ 722-721 yıllarında Assurlar tarafından, MÖ 586-538 yıllarında ise Babiller tarafından istilaya uğrayıp sürgüne gönderilmiş, Pers kralı Koreş/Kiros (Keyhüsrev) döneminde MÖ 538 yılında yeniden Kudüs bölgesine dönmüşlerdir (Adam, 2010: 213; Gürkan, 2017: 20-24). Bu tarihten itibaren yaklaşık olarak 200 yıl Pers egemenliğinde kalan İsrailoğulları, Büyük İskender'in MÖ 332'de Filistin'i ele geçirmesiyle Yunan-Helen etkisi altında kalmışlardır. MS 63 yılından itibaren Roma yönetimi altında yaşayan Yahudiler, MS 66 yılında isyan edince İmparator Vespasianus oğlu Titus'u Kudüs üzerine göndermiştir. Güçlü bir direnişe rağmen MS 70 yılında Titus, Kudüs'e girmiş, tapınağı yıkmış ve birçok Yahudi'yi kılıçtan geçirmiştir. MS 135'e kadar Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde olan kutsal topraklar, 1948 yılına kadar Yahudi olmayan milletler tarafından yönetilmiştir (Eroğlu, 2015: 42; Tokalak, 2016: 22).

Tarihte yaşadıkları acıları, özlemleri ve hayallerine Tanrı ile ilgili diyaloglarını da ekleyerek kutsallaştıran (Tokalak, 2016: 17), Assur, Babil ve Roma saldırıları ile görkemli günlerini kaybeden İsrailoğulları, eski parlak günlerine geri dönebilmek için bir kurtarıcının gelmesini beklemeye başlamışlardır. Bir mesihin geleceği ve mesihi bir krallık kurarak kendilerini kurtaracağı inancı oldukça yaygınlaşmıştır. XIX. yüzyılda (bu beklenti devam etmekle birlikte) özellikle diaspora Yahudileri tarafından Filistin'de devlet kurma hamlesi başlatılmıştır. İki bin yıldır Mesihî bir krallığa kavuşmayı Tanrı'nın tarihe müdahalesiyle gerçekleştirmeyi bekleyen Yahudiler, devlet kurmak ve özgürlük için Tanrı'yı beklemeyi bir kenara bırakmışlardır. Beklentilerini Siyonizmin hedeflediği devlet anlayışı ve Tanrı'nın müdahalesi olmadan insan eliyle Kudüs'e dönüş olarak (Batuk-Mert, 2017: 102) formatlamışlardır. Yahudiler arasında bazı radikal gruplar mesih gelmeden kurulduğu için bu günkü İsrail Devleti'ni "*küfür devleti*" (Küçük vd. 2016: 320; Adam, 2010: 214-230) olarak görmektedirler. Hem bugünkü İsrail'i kuranların hem de mesih gelmediği için İsrail'i meşru görmeyenlerin kıstasını dini gerekçelerin oluşturması ve dindar Yahudilerin hâlâ mesihî bekleme Yahudiliğin siyasal meşruiyet üzerindeki etkisini göstermesi açısından oldukça önemli görülmektedir.

V.II. Hristiyanlık 'ta Siyasal Meşruiyet ve Din

Hristiyanlık, Musevilik dininin içinde yeni bir hareket olarak ortaya çıkmış ve Hz. İsa döneminde “Sezar’ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya verin” sözleri ile “yöneticiye mutlak itaat” anlayışını öğütlemiştir. Kendisini sorgulayan Roma Valisi Pilatus’a bizzat Hz. İsa tarafından “Benim hükümdarlığım dünyevi bir hükümdarlık değildir” yanıtına bakılırsa Hristiyanlığın ilk etapta siyasal bir iddiası olmadığı görülebilir. Hristiyanlık inancı, zamanla kendini tek otorite olarak konumlandıran; tüm siyasi, hukuki ve ekonomik gücü ele geçirme arzusunda olan Papa/kilisenin misyonerlik çalışmaları sonucunda tüm dünyada Tanrı’nın krallığını/Cennetin krallığını (Demir, 2019: 137-147) kurma mefkûresine dönüştürülmüştür. Kilise, Aziz Ambrosius (330-397) ve Aziz Augustinus (354-430) gibi kilise babalarının öğretisiyle hem dünyevi hem de ilahi otoritenin merkezi haline gelmiştir. Ambrosius, ilahi konularda devletin söz hakkı olamaz derken; Augustinus ise tüm toplumsal ve siyasal yaşamı Tanrı’nın iradesine bağlamıştır (Çifçi, 2012: 198-199).

İlk Çağ boyunca Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika ekseninde genişleyen Roma uygarlığı, paganlıktan Hristiyanlığa geçerken din de siyasal bir kimlik kazanmıştır. 313 yılında Milano Fermanı ile özgürlüğünü kazanan ve 380 yılında resmi devlet dini haline getirilen Hristiyan inancı, imparatorların en önemli yasal dayanağı olmaya başlamıştır. Bizans’ta İmparator, Tanrı tarafından seçilip atanan, Mesih’in yerini alan, Tanrı’nın yeryüzündeki vekili, devletin ve kilisenin başı, Tanrı’nın yeryüzündeki, insanların ise Tanrı katındaki temsilcisi (Katar, 2008: 166-167) olarak telakki edilmiştir. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra Avrupa’da oluşan siyasal boşluk kilise tarafından doldurulmuştur. Roma İmparatoru’nun yerini Papa, eyalet valilerinin yerini ise piskoposlar almıştır. Orta Çağ Avrupası’nın birçok ülkesinde krallar ve kraliçeler papanın elinden taç giymiş ve onun kutsaması/onaylaması karşılığında meşruiyet kazanmışlardır. Kilise, devletin üzerinde konumlandırılarak, krallar “Tanrı’nın hizmetkârı” (Demir, 2019: 147-148) sıfatı ile anılmaya başlamışlardır. Pagan tapınaklarının Hristiyanlığın gelişimiyle beraber “konumu itibarıyla” kiliselere dönüştüğü, tanrılara atfedilen meşruiyetin tek tanrıya indirildiği ve onun yeryüzündeki doğal varisi sayılan Papa’nın tekeline bırakıldığı görülmektedir. 1073 yılında papalık makamına oturan VII. Gregorius döneminde (1073-1085) kilisenin, siyasal iktidar üzerindeki üstünlük iddiaları artarak devam etmiştir. Krallar ve dünyevi iktidar sahiplerinin papanın emri ve otoritesine bağlı olduğu, iktidarlarını Hristiyanlığın amaçlarına uygun kullanmakla mükellef oldukları ve başarısız olan kralların yönetme hakkının papa tarafından alınabileceği (Büyük, 2004: 135) belirtilmiştir. XIII. yüzyılda Aziz Thomas Aquinas (1224-1274) ise, yeryüzünde egemenlik hakkının Tanrı’dan geldiğini ve devletin Tanrı’nın

koyduğu kurallara uygun yönetilmesi gerektiğini belirtmiştir. Tanrı'nın koyduğu kuralları en iyi bilen ve yorumlayan kilise olduğu için, kilisenin devletten üstün ve devletin kiliseye tabi olmak zorunda olduğunu (Çifçi, 2012: 199) savunmuştur.

Avrupa'da Katolik kilisesi eliyle yapılan siyasal meşruiyeti onaylama ve tasdik etme işi Doğu Roma İmparatorluğu'nda ve Ortodoks dünyasında Ortodoks kilisesi tarafından yapılmıştır. 988/989 yıllarında Kiyef knezi Vladimir'in Bizans İmparatoru II. Basil'in (967-1017) kız kardeşi Anna ile evliliğinin ön şartı olarak Hristiyanlığı kabul etmesi ve devletin resmi dini ilan edip halkını da buna zorlamasıyla Kiyef Rusya'sı Hristiyan bir memleket haline dönüşmüştür. Hristiyanlığın kabulü knezlerin siyasi hegemonyalarına hizmet etmenin yanında Slavlarla Varg-Rus zümrelerini kaynaştırıp, Rus milletinin teşekkülünde tamamlayıcı bir rol oynamıştır (Kurat, 2014: 34-35). İstanbul'un 1453'te Osmanlılar tarafından fethinden sonra kendini Roma'nın mirasçısı gören Rusya'da 1589'da Moskova Patrikliği tesis edilmiş, bu patriklik İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs ile birlikte beşinci patriklik olmuştur (Topsakal, 2009: 113-114). İlerleyen dönemde Ortodoksluk, Rusya'nın dış politikada en büyük kozlarından biri olmuş, Panslavizm'in uygulanmasında ve özellikle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edebilmek için güçlü bir zemin oluşturmuştur. Rusya siyasal tezlerine ve çıkarlarına dini meşruiyet kazandırarak hem kendi halkı hem de Osmanlı vatandaşı olan Ortodoks zümrenin desteği ile dış siyasetine güçlü bir ivme kazandırmıştır.

İncil'e göre Tanrı, Hristiyanlığın savunulması için iki kılıç vermiş, Papa ruhani olan kılıcı kendine ayırarak, dünyevi olan kılıcı ise krala vermiştir. Bu sadece nazari bir düşünce olmakla kalmamış, papaların Avrupa politikasında etkin olmalarını ve Hristiyan ülkelerin iç işlerine müdahale etmelerinin gerekçesini oluşturmuştur. 1198 yılında Almanya'da yapılan imparatorluk seçimi yüzünden çıkan iç savaşta Papa kendi adayına yardım etmiş, İngiltere'de 1215 yılında imzalanan Magna Charta'yı geçersiz ilan ederek baronlara karşı kralı desteklemiştir. Hristiyanlık adına Papa'ya en çok vergi/haraç veren, asker gönderen, sefere çıkan ve onun buyruklarını en çabuk yerine getiren krallar ülkelerinde dini otoriteyi de arkalarına alarak güçlenmişler aksine davranan krallar ise ülkeleri ile birlikte enterdi/topluca aforoz edilmişlerdir. XII. yüzyılın sonunda otuz yıllık süre içerisinde İskoçya, Fransa ve İngiltere toplu olarak aforoz edilmiştir (Erbaş, 2015: 18). Fransa kralı IV. Philippe'nin Fransa'daki Roma Kilisesi'ne ait olan mülklerin vergilendirilmesini istemesi ve Papa ile çatışması sonucunda Papa VIII. Boniface tarafından 1302'de hem ruhani gücün hem de dünyevi gücün kiliseye ait olduğu duyurulmuştur. Papaların bu üstünlüğü Fransız kralının bir saray görevlisi

tarafından Papanın tutuklanması, halkın öfkesi karşısında serbest bırakılması ve çok geçmeden de üzüntüsünden ölmesiyle sona ermiştir. Fransa'da yaşanan bu mücadele dini, sekülerleşme ve ulusallaşma yönünde bir evrime sürüklemiştir. Bir yandan Papaların ve dolayısıyla kilisenin Fransa üzerindeki etkin gücü kırılmaya çalışılırken diğer yandan en ön safta hukukçular olmak üzere kralın adamları devleti idealleştirmeye ve kralı aşırı derecede yüceltmeye başlamışlardır. Onların gözünde kral, gökten gelen kutsal yağla kutsanmış, Kutsal Roma Germen İmparatoru Charlemagne'ın/Şarlman halefidir ve hastalara şifa veren tek monarktır. Fransızlar kendilerini tıpkı İbraniler gibi Allah'ın seçkin kulu olarak görmeye başlamışlar, Fransa'yı korumayı Tanrı'ya hizmet etmekle (Timur, 2017: 64-65) eşdeğer tutmuşlardır. Görüldüğü gibi Papa'dan boşalan yer, aşırı yüceltilen ve kutsanan bir kral ile doldurulmaya çalışılmış, kralın meşruiyeti yine kutsiyete dayandırılmıştır. Fransız halkı ile İbraniler arasında benzerlik kurularak kendilerini Allah'ın seçkin kulları olarak görmeleri ve vatan savunmasının Tanrı'ya hizmet etmekle eşdeğer tutulması Fransa'da ulusallaşma yönündeki gelişimi sergilerken aynı zamanda yeni sistemin meşruiyet arayışında yine dinsel kaynaklara başvurduğunu göstermektedir.

Tüm Orta Çağ boyunca kilise bir yandan siyasal gücü elinde tutmaya çalışırken diğer yandan da egemenlik sahasında sosyal, ekonomik ve düşünsel tüm gelişmeleri kontrol altına almaya çalışmıştır. Kilisenin belirlediği dogmatik/skolastik fikirleri inkâr etmenin bedeli engizisyon mahkemelerinde yargılanmak ve diri diri yakılmaya varacak kadar ağır şartlar içermektedir. Hatta ölümünün üzerinden onlarca yıl geçmesine rağmen açılan mezarlardan çıkarılan kemiklerin kırılması ya da yakılması gibi oldukça ilginç ve kin dolu cezalar uygulanmıştır. Bu gazaba uğrayanlardan biri de İngiliz teolog John Wycliffe'dir. Wycliffe (1330-1384), Luther'den çok daha önce Avrupa'da Reform'un teolojik alt yapısını oluşturmuştur. Kutsal Kitap'ı İngilizceye çevirmeye başlamış, yarım kalan çalışması takipçileri tarafından tamamlanmıştır. Papa karşıtı görüşleri nedeniyle ölümünün üzerinden 44 yıl sonra Papa'nın emriyle kemikleri mezardan çıkarılarak yakılmıştır (Çatalbaş, 2014: 13-15).

Yeni Çağ Avrupa'sının yaşadığı en önemli gelişmelerden biri Coğrafi Keşifler'dir. Coğrafi Keşifler'in bilinen nedenlerinin yanında Hristiyanlığı yaymak gibi ulvî bir amaca hizmet ettiği keşiflere katılanlar ve destekleyenler için çok güçlü bir dayanak noktası olmuştur. Yeni kıtanın zenginlikleri yağmalanırken ve yerli halkları katledilirken yapılan tüm vahşet dini bir kılıfla gizlenmeye çalışılmıştır. Portekiz ve İspanya arasındaki sömürgecilik yarışı Papa VI. Aleksandr'ın devreye girmesi ile 1494 yılında imzalanan Tordesillas Antlaşması ile sonuçlandırılmıştır. Papa yayınladığı fermana göre; dünyayı

45. boylam üzerinden ikiye bölmüş, doğu yarısını Portekiz'e, batı yarısını da İspanya'ya bağışlamıştır (Ülman, 2002: 57-58). Böylelikle İspanya ve Portekiz'in sömürge topraklarındaki hâkimiyeti papa tarafından onanmış, bu devletler ise yaptıkları her türlü vahşete dini meşruluk kazandırmışlardır.

Rönesans hümanizminin en belirleyici özelliği dinden bağımsız bir kültür inşa etmek ve insanın merkezde olduğu bir paradigma ekseninde seküler bir kültürün doğuşunun habercisi oluşudur (Küçükalp-Cevizci, 2018: 121). Bir yandan Rönesans, diğer yandan Hümanizm sonucunda özgür düşüncenin gelişimi devrin düşünce insanlarını dinin siyasi meşruiyet alanına müdahalesini/ya da meşruiyet kaynağı olarak dinin gösterilmesi geleneğini sorgulamaya başlatmıştır. Dinsel yetki dışlanırken; hür irade, akıl, özgürlük ve bireysellik kavramları itibar kazanmaya başlamıştır. 31 Ekim 1517'de Luther, 95 maddelik tezini/eleştirilerini Wittenberg Şatosu Kilisesi'nin kapısına çivileyerek Papa'yı ve kiliseyi karşısına almıştır. Şer'i birçok eleştirisinin yanında siyasi olarak yeryüzündeki tek otoritenin dünyevi iktidar olduğunu ve bu otoritenin Tanrı tarafından verildiğini vurgulayarak dünyevi egemenin/kralın Tanrı'nın görevlisi olduğunu belirtmiştir. Papa'nın dünyevi hiçbir yetkisi olmadığını ve imparatora karşı hiçbir üstünlüğünün olmadığını (Erbaş, 2015: 43-52) haykırmıştır. Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra imzalanan 1648 tarihli Westphalia Barışı siyasi yaşamda yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Avrupa'nın en büyük ilk konferansı sayılan Westphalia; devlet, savaş ve iktidar sorunların tartışıldığı laik bir konferanstır. Konferansta Papalık temsilcisi dinlenmemiş, antlaşma da Papa'ya imzalatılmayarak kilisenin gücü tam anlamıyla sınırlandırılmıştır (Sander, 2012: 100).

İngiltere'de din ve devlet işleri VIII. Henry (1491-1547) döneminde Anglikan Kilisesi'nin kurulmasıyla yeniden şekillenmiş ve kilisenin devletin etkisi altına girmesiyle sonuçlanmıştır. Eşinden boşanıp Anne Boleyn ile evlenmek isteyen krala papadan onay verilmeyince kral da papanın güdümünden çıkıp kendi ulusal kilisesini kurmuştur. 1534 yılında çıkarılan Yücelik Yasası ile Henry, kilisenin başkanı ilan edilmiş ve İhanet Yasası ile bu yetkiye karşı çıkmak yasaklanmıştır (Black, 2017, 87). Günümüzde de İngiltere'nin resmi kilisesi olan ve devlet tarafından korunup desteklenen Anglikan Kilisesi'nin başı kral/kraliçedir ve mevcut eğitim kurumlarının neredeyse yarısı kiliseye aittir (Küçük vd, 2016: 450; Çatalbaş, 2014: 156-183).

"İnsanlar barış zamanında kılıçtan çok mihrap tarafından yönetilirler" diyen I. Charles'ı (1625-1649), Kral James'in (1603-1625) *"Piskopos yoksa kral yok, soyluluk yok"* şeklindeki ünlü vecizesi desteklemektedir. Kral James, *"kralların sadece Tanrı'nın yardımcısı olmadığını, bizzat Tanrı'nın kendisi tarafından Tanrı olarak adlandırıldığını"* ifade ederek monarşiye ve dolayısıyla kendi konumuna ilahi bir onay getirmektedir. İngiltere'de siyasi meşruiyetin kendine dinsel

bir zemin ve destek araması sadece monarşi dönemlerinde değil ömrü oldukça kısa süren cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. İngiltere’de cumhuriyetin mimarlarından olan ve kısa bir süre sonra 1653’te parlamentoyu kapatıp iktidarı ele geçiren Oliver Cromwell, “dünyevi hiçbir yönetim, ona bağlı olan ulusal bir kilise olmadan, tam bir desteğe sahip olamaz” (Black, 2017:111; Hill, 2016:63-104) diyerek İngiltere’deki siyasal meşruiyetin dinsel kaynaklara duyduğu ihtiyacı göstermektedir.

Dinsel meşruiyet arayışı sadece iç politikada değil sömürgeler vasıtasıyla dış politikada ve uluslararası ilişkilerde de belirleyici bir unsur haline dönüşmüştür. İngilizler özellikle sömürgelerindeki direnişi kırıp, kendilerine itaati arttırabilmek için dış politikalarında dinsel argümanlardan yararlanmışlardır. Hindistan’daki Müslümanların direnişini önleyebilmek için Osmanlı padişahının halifelik kimliğinden yararlanmayı ihmal etmeyen İngiltere (Özcan, 1997: 25), yakın zamanda çıkan kraliçenin İslam peygamberi ile 43. Kuşaktan akraba olduğu¹ iddiaları ile yeniden gündeme gelmiştir. Bu tip haberlerin hazırlanmasında ve ortaya şecerelerin dökülmesinde kendilerini İslam coğrafyasında şirin gösterme arayışının yatmakta olduğu gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Benzer bir durum 1 Temmuz 1798 günü Mısır’ın Napolyon öncülüğünde Fransa tarafından işgalinde de görülmüştür. Napolyon bu harekâta askeri gücünün yanında Mısır halkının dini ve milli duygularını da kullanmaya çalışmıştır. Napolyon, kendisinin Osmanlı padişahının dostu olduğunu, Allah’a, Peygambere ve Kur’an’a Memluklar’dan daha fazla hürmet ettiğini, halkın yöneticiler tarafından gasp edilmiş haklarını iade edeceğini, Mısır’a geliş amacının halkı Memluklar’ın boyunduruğundan kurtarmak olduğunu iddia etmiştir. Dindar Müslümanların desteğini sağlayabilmek için ulemaya ve İslam öğretilerine büyük saygı duyduğunu hatta din değiştirmeye istekli olabileceğini bile ima etmiştir. Bu fikirlerini şarkvarî kıyafetler giyerek ve camilere giderek Mısır halkına da göstermeye çalışmıştır. Bu ince siyasete kanan bazı Mısırlılar Napolyon’u Ali Bonapart (Ali- Bonnaberd) olarak anmaya başlamışlardır (Driault, 2010: 114; Clot, 2005: 244; Palmer, 1995: 94-95). Aynı siyaset bu kez Alman İmparatoru tarafından uygulanmıştır. Alman İmparatoru II. Willhelm, 1898’de İstanbul’u ikinci kez ziyaretinin ardından kutsal toprakları ziyareti sonrasında Şam’da Selahaddin Eyyubi’nin mezarı başında kendisini “üç yüz milyon Müslüman’ın koruyucusu” (Davison, 2004: 119) olarak ilan etmiştir. Bu örnekler bize sömürge avında olan devrin emperyal güçlerinin siyasal politikalarının uygulanmasında da dinsel meşruiyet arayışı içerisinde olduğunu göstermektedir.

¹ <https://www.timeturk.com/ingiliz-kralicesi-elizabeth-hz-muhammed-in-soyundan-mi-geliyor/haber-879569> (E.T. 23.11.2020).

Papa'nın gücü ve otoritesi Reform'dan sonra sarsılsa da hâlâ varlığını korumaktadır. Katolik dünyasının dini ve ruhani liderliğini sürdürmesinin yanında Hz. İsa'nın vekili olan Petrus'un halefi olması nedeniyle Hz. İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görülmektedir. Papaların yanılmazlığı ve kilisenin kutsal ruh tarafından sevk ve idare edildiğine inanılması (Katar, 2010:109), Papanın dini ve siyasi otoriteyi kendi şahsında topladığı, dünyanın en küçük yüzölçümüne ve en az nüfusuna sahip bir din devleti olan Vatikan'da şekil bulmuştur. Yeni Çağ'daki Rönesans, Reform ve Aydınlanma gibi gelişmelerin akabinde Yakın Çağ'daki Fransız İhtilali ve sonrasında yaşanan anayasal gelişmeler ile laiklik çerçevesinde yapılan düzenlemeler, yönetimlerin meşruluğunu dini temellerden ziyade us ve ulusun iradesine bırakmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru kurulan siyasal partiler, açılan parlamentolar, ilan edilen anayasalar ve destekleyici hukuki metinler bazı coğrafyalarda meşruti monarşileri, diğerlerinde ise az veya çok demokratik yönetimleri siyasal erkin temsilcileri haline getirmiştir. Yakın dönemde din-devlet ilişkileri yeniden düzenlenmiş, güçlü bir laiklik vurgusu yapan batı ülkelerinde bile dinin etkisi kimi zaman eskisinden daha etkin bir şekilde var olmuştur. Yöneticiler siyasal meşrulukları için kendilerini "*tanrının direkt muhatapları*" olarak göstermeseler de kimi zaman iç politika, kimi zaman da dış politik adımlarda dini argümanları sıklıkla kullanmışlardır. Günümüzün en önemli emperyal gücü olan ABD'de Hristiyan köktendincilik çok etkin bir durumda olup, ABD'nin dış politikasında belirleyici bir unsur olmaktadır. ABD, Hristiyan bir ulus niteliğiyle kurulmuş ve güçlenmiştir. Hristiyanlık, ABD'nin yayılmacı politikalarında (Afganistan ve Irak işgalleri) kamuoyu desteğinin sağlanmasında oldukça etkili olmuştur. ABD'de etkili olan Hristiyan Sağ, Orta Doğu'ya İncil kökenli bir çatışma yeri olarak bakmaktadır. Bu bakış açısının darlığı sorun çözmekten ziyade sorun üreten ya da sorunun dolaylı bir parçası olmayı beraberinde getirmektedir. ABD'deki bazı Hristiyan mezhepleri stratejik önemi olan dünya kaynaklarına Amerikan askerinin saldırı yoluyla el koymasını, yabancı topraklarda Washington'ın siyasal üstünlük kurmasını, yeryüzünün uzak köşelerindeki halkların boyunduruk altına alınmasını ve tüm ana karalarda ABD askeri üslerinin kurulup geliştirilmesine destek olmaktadır. ABD, Orta Doğu'da "*teröre karşı koyma*" söylemiyle, "*petrol kaynaklarına el koyma siyasetini*" beraber yürütmekte olup, bunun temelinde de kendilerinin "*soyunu tanrıya dayandıran*", "*kendi uluslarını tanrının özel bir lütfu*" olarak gören Hristiyan köktendinciliğinin (Ataöv, 2010: 18-29) desteği bulunmaktadır.

ABD başkanlarından Ronald Reagan'ın (1981-1989) Sovyetler Birliğini "*kötülük imparatorluğu*" ve George W. Bush'un Kuzey Kore, İran ve Irak'ı "*şer eksenii*" olarak tanımlaması (Şahin, 2007, 89) dış politikada dini referansların

kullanıldığını ve uygulanacak dış politikaya dinsel bir meşruiyet yükleme gayretinin bir sonucu olduğunu göstermektedir.

43. ABD Başkanı olan ve 2001-2009 yılları arasında görev yapan George W. Bush, 2000 yılındaki başkanlık seçimleri öncesinde Tanrı'dan bir çağrı aldığını, Beyaz Saray için Tanrı'nın onu seçtiğini etrafına anlatmaya başlamıştır. Seçimleri kazanıp başkan olduktan sonra özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra tüm eylemlerinin Tanrı tarafından desteklendiğini ve Oğul İsa ile kişisel bir ilişkisinin olduğunu yaymaya çalışmıştır. Bu durum aslında alışıldık bir retorik biraz daha fazla iddialı olan versiyonudur. Çünkü her Amerikan başkanı Tanrı'ya göndermeler yapmış ve kendisini kutsamasını dilemiştir. Bush'a göre ABD Hükümeti Tanrı'nın buyruklarını yerine getirmektedir *ya Amerika ile birlikte olursunuz ya da karşısında*. Amerikan siyaseti Tanrı'nın yolu olduğuna göre bunun karşısında olmak demek Tanrı'nın karşısında olmak yani şeytanın yanında olmak demek şeklinde özetlenecek bir politika sergilemiştir. Bu sayede içeride ve dışarıda icraatlarına dinsel meşruluk kazandırmaya çalışmıştır. Din-devlet ilişkileri sadece iç politikayı belirlememiş aksine dış politikanın en önemli unsurlarından biri haline getirilmiştir. Yöneticilerin meşruluğunu dine/dinsel öğelere dayandırması kısmen devam ederken ABD gibi köktendinci anlayışların hızla arttığı toplumlarda seçmenler adayların dinsel referanslarına göre oy vermeye başlamıştır. Köktendinci yaklaşımlar Müslümanları İslam'dan nasıl uzaklaştıracaklarını, İslam peygamberine ve dinine karşı uygunsuz ifadeler üreterek iç politikada daha çok prim yapmayı, dış politikada ise İsrail'e destek olmayı İncil'e özgü dünya görüşünün bir parçası (Ataöv, 2010: 51-97) haline getirmeye çalışmaktadırlar. Bu kutuplaştırıcı ve ötekileştirici yaklaşım dünya çapında emperyal hedefleri ve çıkarları bulunan bir ülkenin dış politikasına sirayet edince din-devlet ilişkileri doğrudan ya da dolaylı olarak tüm dünya ülkelerini ilgilendiren uluslararası bir konu haline gelmektedir. Emperyal gücün bölgeye sadece petrol ve enerji kaynakları açısından değil, dini anlayışları açısından da baktığını göstermektedir. Bunun yanında günümüzün en modern, zengin ve özgürlükler ülkesi olarak anılan ABD'de bile siyasal meşruiyeti kazanmak isteyen adayların sayıları yüz milyonu aşan Evanjelikler ve yine sayıları azımsanamayacak ölçüde olan benzer dinsel ideolojilerin oylarına ve onayına ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Tarihte birçok devletin siyasal geçmişinde olduğu gibi, ABD'de de siyasal iktidarların bazıları meşruiyetlerini toplumun geneli tarafından benimsenen dini anlayış üzerinden şekillendirmeye devam etmektedir.

V. III. İslamiyet'te Siyasal Meşruiyet ve Din

İlk İslam devleti hicret sonrası Medine'de Hz. Muhammed (sav) önderliğinde kurulmuş ve Hz. Ömer döneminde teşkilatlanmasını büyük ölçüde tamamlamıştır. Dört Halife döneminde ana hatları ile belirginleşen devlet

anlayışı, İslam coğrafyasının sınırları genişledikçe yerel kültürlerin İslam'a uygun olan örfi ve hukuki değerlerini de bünyesine katarak tekâmülünü sürdürmüştür. İslam devlet yönetiminde kökenleri İran hükümdarlarından Erdeşir'e (180-242) nisbet edilen "*din ile devlet ikiz kardeş gibidir*" anlayışı oldukça güçlü bir zemin teşkil etmektedir. Biri olmadan diğersinin de olmayacağı sıklıkla vurgulanmıştır. Din, temel; devlet ise bu temelin direkleri olarak tanımlanmıştır. Devlet başkanı ise bunların koruyucusu olarak görülmektedir. İslami ilkelere uygun olan bu yaklaşım birçok İslam âlimi ve siyasetname yazarlarınca da kullanılmıştır. İbn Haldûn (1332-1406) halifelik devrinde devletin Tanrı'ya ait olduğunu ve devleti arzu ettiği kuluna bağışladığını belirtirken, kudretli devletlerin temelinde dinin, bir peygamber çağrısının veya bir hak davetin bulunmasının önemine dikkat çekmiştir. Mâverdi (974-1058) ve Cüveynî (1028-1085) gibi müellifler, siyasi otoritenin halifeye ait olmasını gerektiğini belirtirken, "*din ve padişahlık kardeş gibidir*" diyen ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk (1018-1092) ise hilafet kurumuna karşı Selçuklu sultanının otoritesini savunmuştur. Gazalî (1058-1111) dinî alanı halifeye, siyasi otoriteyi de sultana bırakırken, din ile devleti ikiz kardeş gibi görmüş, insanın dünya ve ahiret mutluluğu için, her iki kurumun işbirliği yapması gerektiğini vurgulamıştır (Adalıoğlu, 2018: 318-320; Nizamülmülk, 2000: 75; Yumuk, 1978: 262).

İslam toplumlarında siyasi erk, kendini "*yeryüzünün halifesi ve Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi*" olarak görmüş ve tebaasının da böyle görmesini sağlamıştır. "Ulu'l-emre" itaatin ayetlerle sabit olması (Nisa: 59), siyasi erkin meşruiyetini sağlamlaştırırken, tebaanın itaatini de kolaylaştırmıştır. Emevîler (661-750) devrinde halifelik babadan oğula geçen bir saltanat haline dönüştürülmüş, 750 yılında Emevîlerin yıkılışıyla halifelik Abbasilere geçmiştir. Bağdat'taki Abbasi halifeliğinin yanında önce Fatımilerin (909-1171) halifelik iddiası ve Endülüs'te III. Abdurrahman'ın 16 Ocak 929'ta adına hutbe okutması ile İslam âlemindeki resmi halife sayısı üçe çıkmıştır (Kazıcı, 2016: 118-131).

Hilafetin kendilerine Allah tarafından verildiğini söyleyen Emevîler (Öçal, 2010: 32) devrinden Osmanlıların son dönemine kadar geçen sürede halifenin/siyasal erkin belirlenmesinde çoğu zaman kılıçlar konuşmuş ve siyasi gücü ele geçirenin otoritesi caiz kabul edilmiştir. Hükümdarın ülkeyi Allah adına yönetmesi, fetihlerin ve gazaların din adına yapılması, devlet yönetiminin temel ilkeleri haline dönüşmüştür. Hükümdarın otoritesinin meşruluğu hem örfi hem de dini gerekçelerle güçlendirilmiştir (İnalçık, 2011: 43-46).

Günümüzde siyasi meşruiyetlerini doğrudan olmasa da dine ya da ideolojik hale getirdikleri dini anlayışlarına/mezheplere dayandıran Orta Doğu

ve Körfez menşeli siyasal yapılar bulunmaktadır. Siyasal meşruiyet mezhebe dayandırılıp, mezhepte siyasal ideolojilere dönüşünce bölgede çatışma kaçınılmaz bir hâl almaktadır. Orta Doğu, enerji kaynakları bakımından zenginliği nedeniyle I. Dünya Savaşı sonrasında emperyalist güçlerce mikro devletlere ayrılmıştır. Bu devletler genelde mezhepsel farklılıklar kaçınılmaz olarak istikrarsızlaştırılmaktadır. Afganistan ve Pakistan'a kadar uzanan coğrafyada uzun yıllardır yaşanan çatışmaların en temel nedenlerinden birinin mezhepsel ideolojilerin dini meşruiyeti kazanarak siyasal meşruiyeti elde etme mücadelesinin olduğu görülmektedir. Bölgenin en önemli ülkelerinden biri olan Suudi Arabistan, devlet desteğine sahip olan Vehhâbilik'i ideolojik hale getirerek kendisine bir meşruiyet oluşturmak istemektedir. Yine bölgenin en kadim devletlerinden olan İran ise milli bir din haline getirdiği Şiilik'i kendi varlığı için meşruluk vasıtası olarak görmektedir (Saray, 2006: 147-176; Bayır, 2008: 238; Büyükkara, 2012:611; Keskin, 2008: 43). Dinin güçlü olduğu toplumlarda din, hem iç politikada hem de dış politikada meşruiyet kaynağı olarak görülmektedir. İran'ın dini referanslarla ABD'yi "*büyük şeytan*", İsrail'i ise "*küçük şeytan*" olarak tanımlaması dış politikada dinin/dini anlayışın ön plana çıkarıldığının göstergesidir. 1991'de Birinci Körfez Savaşı sırasında Saddam Hüseyin'in Irak bayrağına "*Allahu Ekber*" ibaresini ekletmesi koalisyon güçleriyle yapılan savaşa dinsel meşruiyet kazandırarak hem kendi halkının hem de İslam dünyasının desteğini kazanma (Şahin, 2007, 88-89) arayışı olarak değerlendirilmektedir.

VI. TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE SİYASAL MEŞRUIYET VE DİN

VII. İslam Öncesi Türk Devletlerinde Siyasal Meşruiyet ve Din

Türkler, insanoğlunun yeryüzündeki en küçük birliği olan otağın altında bir aile reisi olduğu gibi tüm yeryüzünü kuşatan gök kubbenin altında da bir Türk Kağanı olması gerektiğini düşünmüşler ve her şeyin yaratıcısı ve sahibi olan tek Tanrı'ya inanmışlardır. İslam öncesi Türk devletlerinde bir nevi resmi din statüsünde bulunan Gök Tanrı dini, Türklerin siyasal, sosyal, ekonomik ve hukukî yaşam tarzının en önemli belirleyicisi olmuştur. Hükümdarın yönetme yetkisini Gök Tanrı'dan aldığına inanılan "*kut*" anlayışı, siyasal meşruiyetin kaynağının dinsel kökenini teşkil etmektedir. Türkler, devlet için "*il*" sözcüğünü kullanmışlar ve devletin de Tanrı tarafından verildiğine inanmışlardır. Millet ve kağanın durumunun Tanrı tarafından onandığına ve tayin edildiğine inanılmış, Tanrı için "*il berigme Tenri / İl veren Tanrı*" (Ögel, 1993a: 27-32) ifadesi kullanılmıştır.

Orta Asya Türk Devletleri'nde birçok devlete başkentlik yapan Ötügen ve Orhun Irmağı çevresi, kutsal sayılan bir bölgedir (Ögel, 1991: 247-249).

Bölgenin ekonomik, güvenlik ve stratejik gibi birçok özelliğinin yanında bu seçim, aynı zamanda kurulan yeni devlete dinsel meşruiyet kazandırma arayışını da ifade etmektedir. Tıpkı İslam devletlerinde Mekke ve Medine gibi kutsal toprakların idaresine sahip olmanın diğer İslam devletleri üzerinde bıraktığı intibaa benzemektedir.

Hun Türklerinde “*Tanrının oğlu*” denilen hükümdar, göğün altındaki bütün ülkelerin hükümdarı gibi düşünülmüş ve Türk kağanları, Tanrı’nın yarlığı/hükmü ile dünyanın bütün ülkelerini idare eden yeryüzünün hükümdarı (Ögel, 1993a: 31) olarak görülmüştür. Köklerini milletin dini ile dünya görüşünden alan bu düşünce, Türklerin cihan hâkimiyeti mefkûresi haline dönüşmüştür. Bu ülkü, Orta Asya Hun Devleti hükümdarı Mete Han (MÖ 209-174) ile siyasal zemine oturtulmuştur. Mete Han’ın diplomatik mektuplarına “*Tanrının tahta çıkardığı Kun milletinin büyük Tan-yu veya Şan-yu*” su hitabıyla başlaması siyasal hâkimiyetinin semavi menşesine işaret etmektedir. Benzer bir inanış Avrupa Hunlarında da görülmüştür. Bizans elçisi Priskos, Hunların Attila’nın ilahi bir soydan geldiğine inandıklarını belirtmiştir. İlerleyen dönemde Bizans’ın gönderdiği başka bir elçi olan Jordanes’de benzer bir ifade kullanmaktadır. Attila’nın ilahi kudret tarafından dünyanın hükümdarı tayin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inanıldığını belirtmektedir. Attila, bir çoban tarafından bulunarak kendisine verilen efsanevi kılıcı Tanrı’nın bir hediyesi olarak görmektedir. Avrupalılar ise Attila ve Hunları “*Tanrı’nın kılıcı*” olarak görmüş, günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine inanmışlardır (Turan, 2009: 103-104).

Orta Asya Türkleri kadir-i mutlak bir Allah’a ve onun cihan hâkimiyetini kendilerine ihsan ettiğine inanmışlardır. Göktürk hakanı Bilge Kağan “*Tanrı irade ettiği için tahta oturdum, dört yandaki milletleri nizama soktum*”/“*Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye beni kağanlığa oturttu*” derken de 581-587 yılları arasında Doğu Göktürk hükümdarı olan İşpara Han, Çin imparatoruna yazdığı mektuba “*Tanrı tarafından gönderilmiş Büyük Göktürkler imparatorluğunun bilge kağanı Şapo-lu*” ifadesiyle başlarken de, siyasal hâkimiyetlerinin semavi kaynağını zikretmişlerdir. Türk Tanrısının, himaye ettiği millet ve yöneticileri töreden uzaklaştığında onları cezalandıracağına ve Çin esaretine düşüreceğine inanılmıştır. Ünlü Türk veziri Tonyukuk, bu durumu “*Tanrı onları cezalandırdı ve mahkûm etti*” (Turan, 2009: 113-115; Ergin, 1999: 3) sözleriyle özetlemiştir. Göktürklerdeki Türk Tengri ifadesindeki Türk sözcüğü hem bir ulus/millet adı olmakla birlikte hem de egemen, buyruk yürüten (Umar, 1999: 105) anlamında kullanılmıştır.

Hunlarda ve Göktürklerde siyasal hâkimiyeti ilahi kaynağa dayandırma inancının bir benzeri Uygurlar’da ve Tuna Bulgarları’nda da görülmektedir. Uygur hanlarının semavi bir nurdan doğduğuna inanılırken, Bulgar Hanı

Melemir Han (831-852), “*Tanrı Tarafından gönderilmiş, Tanrıya benzer Melemir Han*” (Turan, 2009: 115) ifadesini bir kitabeye işleterek meşruiyetini ilahi kaynağa dayandırmıştır. Dini inanışın siyasal yaşam üzerindeki etkisini Uygurlar döneminde Gök Tengri inancının terkedilerek Mâni dinine geçilmesinde görebilmekteyiz. 759-779 yılları arasında hüküm süren Uygur hakanı Böğü (diğer adı Tengri), 763 yılında Mâni dinini kabul edip halkı da yeni dini kabule zorlaması sonucunda ilim, sanat ve ticaret yönünde gelişme sağlayan Uygurlar, savaşçılık yeteneklerini kaybetmiş ve kısa bir süre sonra devletlerini koruyamaz duruma düşmüşlerdir. Çünkü bu yeni din, toplum hayatını temelden değiştirmiştir. Hz. İsa, Hz. Musa, eski İran ve Buda dinlerinin bir karışımı ve bir tüccar dini olan Mâni dini, sadece akşam öğünlerinde yemek yemeyi, suya saygı gösterilmesini isterken, süt içmeyi ve tereyağı yemeği yasaklamıştır. Mâni dininin küçük rahipleri durmadan gezerken, büyük rahipleri ise yerlerinden birkaç sene kıvıldamamışlardır. Bu durum hayatı at üzerinde geçen dinamik yapıdaki Türklere oldukça zor gelmiş, ekonomik zenginliğinin büyük kısmını hayvancılığın oluşturduğu bir topluma et ve süt ürünleri yemeyi yasaklamak büyük bir tepki çekmiştir. Uygurlar tarafından yazılmış olan Karabalgasun yazıtında Böğü Kağan’ın “*Tengride kut bulmuş*” (*hükümdar olma talih ve buyruğunu gökte bulmuş*) (Kuzgun, 2015: 79; Tanyu, 1980, 104; Ögel, 1992: 67-70) olarak anılması, her ne kadar din değişse de siyasal meşruiyetin kaynağının değişmediğini göstermektedir.

VI.II. Türk-İslam Devletlerinde Siyasal Meşruiyet ve Din

Oğuz Kağan Destanı’nda “*güneş bayrağımız, gökyüzü otağımız*” anlayışıyla tüm yeryüzü toprakları bir Türk Devleti, Oğuz Kağan ise bütün insanlığın hükümdarı (Ögel, 1993b: 59) olarak düşülmüştür. İslam öncesinde Türklerin yaygın dini inancı olan Gök Tanrı/Yüce Tanrı inancının ilahi bir din karakteri taşıdığı ve Hz. İbrahim’in dini olan Haniflik dininin uzantısı olduğu (Kuzgun, 2015: 77) kimi araştırmacılarca iddia edilmiştir. Orta Asya Türklerinin siyasal yaşamında var olan ülkeyi Gök Tengri adına yönetme ve “*kut almak*” anlayışı, İslam’la birlikte ülkeyi “*Allah adına yönetme ve hükümdarlığı nasip ettiği kişi*” anlayışına evrilerek gelişmiştir. Orta Asya’da kurulan ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlılar (840-1212), hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine (Çetin, 2011: 22), devleti idare etme hakkının hükümdara Tanrı tarafından bağışlandığına ve hükümdarın Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi (Yazıcı, 2013, 139) olduğuna inanmışlardır. Kaşgarlı Mahmud (1008-1102), ünlü eseri Divan-i Lugat’i Türk’ün önsözünde; Tanrının devlet güneşini Türk burçlarından doğurduğunu, Türk adının Tanrı tarafından verildiğini ve Türklerin Tanrı tarafından bütün kavimlere üstün ve yeryüzüne hâkim kıldığını (Uluçay, 2012: 31) belirtmektedir.

Türk-İslam Devletlerinde hükümdarın siyasal meşruiyetinin halife tarafından onanması gerekmektedir. Halife, sultana bazı hediyelerin yanında menşur ve hilat vererek/göndererek sultanlığını onamaktadır (Uluçay, 2012: 280). Bağdat'a gelen hükümdar halifenin elini öpüp ona bağlılığını sunduktan sonra kendisine değerli hediyelerin yanında saltanat menşuru verilir. Eğer hükümdar Bağdat'a gelemese saltanat emanetleri kendisine özel bir heyetle gönderilmekteydi. Hükümdar kendisine gönderilen giysileri giyer, kılıcını kuşanır, atına binerek üzerinde halifenin isminin yazılı olduğu siyah bir sancağı açıp halk arasında dolaşarak kendinin meşru bir hükümdar olduğunu ilan ederdi (Uzunçarşılı, 1988: 3-4). Abbasi Halifesi Kadirbillah, Gazneli Mahmud'a hil'at, taç ve bayrak göndermiş, kendisine *sultan* ve "*yeminuddeole ve Emirülmille*" unvanlarını vermiştir. Ayrıca bir ahitname/menşur göndererek Gazneli Mahmud'un ele geçirdiği topraklar üzerindeki egemenliğini onaylamıştır. Gazneli Sultan Mahmud ise siyasal hâkimiyetini halifeden aldığı destekle meşrulaştırmıştır (Yazıcı, 2013: 189).

Selçuklular, tıpkı İslam öncesi Türk toplumlarında olduğu gibi hükümdarlarının Tanrı soyundan geldiğine, tanrısal ve gizli güçlerinin bulunduğuna inanmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdarın yönetme yetkisini (kut) doğrudan Tanrı'dan aldığına inanılmaktadır. Devlet anlayışında ve toplum yaşamında İslamlaşma süreci arttıkça Bağdat'taki Abbasi halifesinin imametten dolayı önemi öne çıkmaya başlamıştır. Tuğrul Bey (1176-1194) döneminden itibaren İslam dünyasında Abbasi halifesi dini otoriteyi, Selçuklu sultanları ise siyasi otoriteyi (Uluçay, 2012: 279; Yazıcı, 2013: 294; Uzunçarşılı, 1988: 24; Çetin, 2011: 284) temsil etmeye başlamışlardır.

Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarlarına da Bağdat'taki Abbasi halifeleri tarafından saltanat veya hükümdarlık menşuru gönderilmiş ve sultanların siyasal güçleri halife tarafından onanmıştır. Halife, Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarlarından Rüknüddin Süleyman'a *Sultanı Kahir*, İzzeddin Keykavus'a ise *Sultanı Galib*, unvanlarını vermiştir. Devrin bakır paralarında hükümdarla beraber halifenin ismi veya *emirülmüminin* ibaresinin bulunuşu (Uzunçarşılı, 1988: 67-68) Anadolu Selçuklularında siyasal meşruiyetin dinsel kaynaktan beslendiğini göstermektedir.

Eyyubiler ve Memlük Devleti'nin ilk dönemlerinde siyasal meşruiyetin halife tarafından onanması gerekmektedir. Halifelerin siyasal erk üzerinde güçlü bir hâkimiyeti bulunmaktadır. 1250 yılında Mısır'da Melik Salih Necmüddin'in eşi ve bazı kaynaklarda Mısır Türk Memlüklerin ilk sultanı sayılan Şecerüddür'ün kadın olması nedeniyle hükümdarlığı Abbasi halifesince tanınmamıştır. Bunun üzerine melike saltanattan el çektirilmiştir (Uzunçarşılı, 1988:304; Tomar, 2010: 404). 1258'de Moğolların Bağdat'ı işgali sonrasında Abbasi halifesi Müstansır, Sultan Baybars'ın daveti üzerine 1261'de

Mısır'a gitmiştir. Sultan Baybars'ın, Müstansır'ı halife ilan etmesiyle Abbasi hilafeti Mısırda yeniden kurulmuştur. Baybars, halifeye biat etmiş, halife de Baybars'ın İslam dünyasındaki meşruiyetini onaylamıştır. Ancak halifenin bu meşruiyet onayı bir usul olmaktan ileri gidememiştir. Halifelerin onay makamında bulunma geleneği ilerleyen dönemde neredeyse tam tersine dönmüştür. Mısır'daki Abbasi halifeleri Kahire'de bir sığıntı gibi (Uzunçarşılı, 1988: 304-306; Ayaz, 2015: 90) yaşamaya devam etmişlerdir.

Osmanlılarda siyasal meşruiyetin kaynağı hem dini hem de örfi zeminde aranmıştır. Kuruluş yıllarında halifeye bağlılık ve Osmanlıları kuran Kayı boyunun şeceresinin Oğuz Kağan'a dayandırılması, güçlü bir siyasal meşruiyet inşa etme gayretini göstermektedir. 1396'da Yıldırım Bayezid'e Niğbolu Zaferi sonrasında Mısır'daki Abbasi halifesi tarafından *Sultan-ı İklim-i Rum* unvanının verilmesi Osmanlı padişahlarının siyasal meşruiyetlerinin en yüksek dini otorite olan halife tarafından onaylandığını göstermektedir. Diğer yandan Kayı boyunun şeceresinin Oğuz Kağan'a dayandırılması ise kuruluş yıllarında kendilerine rakip olan diğer beyliklere ve özellikle Timur karşısında bağımsızlık ve üstünlük iddialarına meşruiyet kazandırma (İnalçık, 2011: 45-46) gayretinin bir sonucudur.

Osmanlı hükümdarları kuruluş döneminden itibaren örfi hükümdarlık sıfatları olan padişah, bey, han, gazi ve emir gibi unvanların yanında Orhan Bey döneminden itibaren İslami kökenli olan "*sultan*" unvanını da kullanmışlardır. Kemalpaşazade, Sultan II. Bayezid'i Hulefa-yi Raşidin'den sonra gelen en büyük hükümdar olarak nitelendirmiştir. Osmanlı padişahları I. Murad döneminden itibaren halife unvanını kullanmışlardır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrasında ise hilafet alametleri olan Hz. Peygamberin hırkası, sancağı ve diğer mukaddes emanetleri İstanbul'a getirilmiştir. Yavuz Sultan Selim, "*hâdimü'l Haremeyni's-şerîfeyn*" unvanının yanında Memlük sultanlarının İslam âlemindeki yerini de almış, fiilen hilafetin sahibi ve koruyucusu durumuna yükselmiştir. Halifeliğin Osmanlılara geçmesiyle tüm Müslümanların hükümdarı unvanını alan Osmanlı padişahları, devlet yönetiminde örfi gelenekten gelen güçlerini dini bürokrasiye karşı muhafaza etmeye devam etmişler, bazı hükümdarlar döneminde dinin/dini bürokrasinin devlet işlerine müdahalesi kısmen de olsa önlenmiştir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) dini bürokrasi Fatih'in bağımsız yasama faaliyetlerine karşı tepki göstermiştir. Yavuz Sultan Selim ise dini otoritelerin devlet işlerine müdahalesini kabul etmemesine rağmen XVIII. yüzyılda bile önemli devlet işleri için şeyhülislamdan fetva alınmaya devam edilmiştir. Tıpkı Selçuklularda sultan ile halifenin egemenlik mücadelesi gibi Osmanlılarda da padişahla dini bürokrasinin mücadelesi dönemsel olarak yaşanmıştır. Hatta bazı padişahlar şeyhülislam fetvaları ile tahttan indirilmişlerdir (İnalçık, 2011: 23-51).

Padişahların siyasal güçlerinin yanında halife unvanlarının da bulunmasına rağmen şeyhülislam fetvaları ile tahttan indirilebilmeleri halifelik makamının eski dönemlerdeki kudretini kaybettiğini göstermesinin yanında; Şeyhülislam başkanlığındaki Osmanlı dini bürokrasisinin siyasal meşruiyetin onay mercii konumuna yükseldiğini de göstermektedir. Tanzimat ve meşruiyet dönemlerinde gelişen kanun ve anayasa fikirlerinin sonucunda padişahların mutlak otoriteleri sınırlandırılmıştır. 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması, 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilan edilmesi ve 3 Mart 1924’te halifeliğin kaldırılmasıyla siyasal egemenliği kullanma hakkı doğrudan millete geçmiştir.

SONUÇ

Egemenlik/hâkimiyet gücün meşru bir şekilde kullanılmasıdır. Tarih boyunca yönetme iradesini elinde tutan güç, önce kendi konumunu daha sonra da yapıp ettiği her işi ve verdiği her hükmü yönettiği tebaası/halkı karşısında meşru göstermek/gösterebilmek için dini hüküm ve unsurları kullanmıştır. Dinler sadece bireyin ve toplumun sosyal yaşamında değil, devleti yöneten erkin uygulamalarıyla devletlerin de siyasal yaşamında yer edinmiştir. Başka bir ifadeyle /ya da tam tersi olarak; siyasal iradeler ancak toplumun dini değerlerine ve anlayışına uygun olarak şekillendiği ölçüde meşruluk kazanmışlardır. Yani toplum kendi dini değerlerine göre hareket eden yönetim erkini meşru görerek onaylamış ve ona koşulsuz itaat etmiştir. Yönetim erki ise yaptığı her iş ve eylemi dini ritüellere göre yaparak / ya da uygun göstererek, konumunu muhafaza etmiştir.

Batı’da Hümanizm, Rönesans ve Reform gibi gelişmeler toplumların devlet anlayışlarını ve tanımlarını değiştirmiş, özellikle egemenlik alanında dinin ve dinsel meşruiyetin gücü zayıflamıştır. Dini meşruiyetten boşalan yeri önce mutlak monarşiler, Fransız İhtilali sonrasında ise ulus-devlet anlayışı doldurmaya çalışmıştır. Egemenliğin halkta olduğu, eşitlik ve özgürlük temelinde şekillenen yasalar ve hukuk kuralları tarafından çerçevelenen siyasal meşruiyet, laik ve demokratik bir anlayışla yeniden şekillendirilmiştir.

Tarihte olduğu gibi günümüzde de toplumların yaşamında din/dinler vardır ve gelecekte de var olmaya devam edecektir. Siyasal erkler de içinden çıktıkları toplumun bir parçası oldukları için toplumun dini hassasiyetlerini göz ardı edemezler. Geçmişte birçok devletin siyasal meşruiyetini dine dayandırma geleneği evrilerek günümüzde bazı modern devlet yapılarında da sürdürülmektedir. Modern Avrupa’da yönetim eşiğinde her ne kadar anayasalar, kanunlar ve laiklik vurgusu bulunsa da toplumların tarihsel hafızalarındaki dini ve kültürel birikim etkinliğini hâlâ korumaktadır. Batılı devletlerin birçoğunda hem iç politikada hem de dış politikada dine dayalı siyaset,

dönemsel olarak ağırlığını hissettirmektedir. Özellikle devletlerin siyasal icraatlarını kendi toplumlarına kabul ettirme ve politikalarına destek arayışlarında dinsel ritüeller sıkça kullanılmaktadır. Bazen de emperyal yaklaşım içinde bulunan küresel güçler, kurdukları sömürü düzeninin tatbik edilmesinde ve sürdürülmesinde dinsel referanslara başvurarak hem kendi konumlarına hem de siyasal icraatlarına meşruiyet kazandırma arayışı içerisinde girebilmektedirler.

Bugün Avrupa'nın bazı ülkelerinde (İngiltere, Hollanda, Belçika ve İspanya gibi) sembolik olsa da kraliyet ailelerinin ve meşruti monarşilerin varlığı, egemenliğin halkta olduğu iddiasıyla çelişir görünmektedir. İngiltere kraliçesinin aynı zamanda kilisenin başkanı olması; dinin, siyasal erkin kontrolüne girdiğini göstermesinin yanında kraliyetin meşruluğunu dinsel kimlikle güçlendirme gayreti içerisinde olduğunu da göstermektedir. İngiliz kraliçesinin 43. kuşaktan Hz. Muhammed (sav) ile akraba olduğuna dair soyağaçlarının düzenlenmesi, İngiltere'nin doğrudan ya da dolaylı olarak sömürsü altında olan İslam beldelerindeki milliyetçi tepkileri köreltmek için hazırlanmış ince bir siyasetin ürünüdür. İngiltere, sömürgeci altındaki ulusları itaat altına alabilmek için dinsel referansların sıklıkla kullanıldığı bir siyaset takip etmiştir. Hindistan'daki İngiliz sömürgeciliği 1857'de çıkan isyanlarla zor duruma düşünce; Osmanlı padişahının halifelik kimliğinden yararlanmış, Sultan Abdülmecid'e İngilizlerin halifenin dostu olduğu ve Hindistan'daki Müslümanların halifenin dostlarına karşı savaşmamalarını tavsiye eden bir mektup yazdırarak, Hindistan'daki camilerde okutturulmuştur. Benzer yaklaşımlar 1798'te Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında Napolyon ve 1898'de Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaret sırasında Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından da sergilenmiştir. Napolyon, Mısır'da şarkvari kıyafetlerle cami cami dolaşp, Müslüman dahi olabileceğini söylemiş, II. Wilhelm, ise kendini üç yüz milyon Müslümanın hamisi ilan etmiştir. Böylelikle Müslümanların sempatisini kazanarak sömürü politikalarının meşru görülmesini sağlamak istemişlerdir. Yakın dönemde Rusya'da, Suriye operasyonlarında kullanılacak savaş uçaklarının bile düzenlenen ayinle takdis edilmesi, Rusya'nın Suriye politikalarına dinsel meşruluk kazandırma gayretinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Batı dünyasında ABD örneğinde verdiğimiz köktendinci yaklaşımların giderek artması; eşitlik, özgürlük, demokrasi ve insan hakları kavramlarından uzaklaşıldığını düşündürmektedir. Özellikle Mesih beklentisi içerisinde olan inançlar/mezhepler temelinde üretilen politikalar giderek güçlenmektedir. ABD gibi demokratik bir toplumda siyasal erk her ne kadar seçimle iş başına gelse de toplumun genelinin dinsel görüşüne uygun vaatler veren ve buna uygun icraatlar sergileyebilen adayların tercih edilmesi, siyasal

meşruiyetin gücünü ve onayını ekonomik, hukuki, siyasal ve sosyal gelişmelerin yanında dinsel kaynaklara da dayandırma ihtiyacının hâlen geçerli olduğunu göstermektedir.

Benzer bir yaklaşım İslam dünyasında bazı devletlerde de görülmektedir. Siyasal meşruiyetlerini mezhepsel ideolojilerin yanında kavmiyetçilik kültüründen alan ve bu temelde icraatlar sergileyen İran ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Orta Doğu ve Körfez bölgesinde birçok ülke bulunmaktadır. İslam dünyası içerisinde laik, demokratik ve hukuk devleti olması bakımından öne çıkan Türkiye, tüm İslam dünyasına rol model olma başarısını sürdürmektedir. Batı'nın ve Doğu'nun dinsel ve mezhepsel temelli meşruiyet arayışı ve bu temel üzerine geliştirdiği politikalar ile kendilerini ilahi kudretçe "seçilmiş", diğerlerini ise sıradan "ötekileştirilmiş" insanlar olarak gören zihniyetin dünya barışına kaostan başka bir katkı sunmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Adam, Baki (2010). Yahudilik. Yaşayan Dünya Dinleri. Ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali (2010). Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali- Cemal Bâli Akal – Levent Köker (1994). Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı. Ankara: İmge Kitabevi
- Ağaoğulları, Mehmet Ali- Filiz Çulha Zıpcı- Reyda Ergün (2009). Kral-Devletten Ulus-Devlete. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ataöv, Türkkiye (2010). Amerika'da Hıristiyan Köktendinciliği. İstanbul: İleri Yayınları.
- Ayaz, Fatih Yahya (2015). Memlükler (1250-1517). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi Yayınları.
- Aydın, Mehmet (2012). Dinler Tarihine Giriş. Konya: Literatürk
- Aydın, Yaşar (2017). Fârâbî. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Bayır, Emre (2008). İran Nasıl Yönetiliyor? Hedef Neden İran? Ortadoğu'da Güç Savaşları. Hazırlayan Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları
- Black, Jeremy (2017). Kısa İngiltere Tarihi. İstanbul: Say Yayınları.
- Clot, Andre (2005). Kölelerin İmparatorluğu, Memluklerin Mısır'ı (1250-1517). İstanbul: Epsilon.
- Çatalbaş, Resul (2014). Majesteleri'nin Kilisesi. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çetin, Osman (2011). Türk-İslam Devletleri Tarihi. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları.
- Davison, Roderic H. (2004). Kısa Türkiye Tarihi. Ankara: Babil Yayınları.
- Driault, Edouard (2010). Şark Meselesi. Ankara: Berikan Yayınları.
- Erbaş, Ali (2015). Hristiyanlıkta Reform ve Protestanlık Tarihi. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1999). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet (2015). Osmanlı Devleti'nde Yahudiler. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gürkan, Salime Leyla (2017). Anahatlarıyla Yahudilik. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Hill, Christopher (2016). İngiltere'de Devrim Çağı 1603-1714. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hobbes, Thomas (2007). Leviathan. Çeviren, Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalçık, Halil (2011). Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kaya, Mahmut. (2003). el-Medinetü'l Fazıla. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (c.28, ss.318-320). Ankara.

- Kazıcı, Ziya (2016). İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Keskin, Arif (2008). Şii Jeopolitiği ve İran. Hedef Neden İran? Ortadoğu'da Güç Savaşları. Hazırlayan Mehmet Tuncel. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Köroğlu, Kemalettin (2015). Eski Mezopotamya Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kramer, Samuel Noah (1998). Tarih Sümer'de Başlar. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Kurat, Akdes Nimet (2014). Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuzgun, Şaban (2015). Dinler Tarihi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Küçük, Abdurrahman – Günay Tümer– Mehmet Alparslan Küçük (2016). Dinler Tarihi. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Küçükcalp, Kasım –Ahmet Cevizci (2018). Batı Düşüncesi Felsefi Temeller. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Nizamülmülk (2000). Siyasetname. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1991). Türk Kültür Tarihine Giriş C.I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1992). Türk Kültürünün Gelişme Çağları I. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1993a). Türk Kültürünün Gelişme Çağları II. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1993b). Türk Mitolojisi I. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Özcan, Abdülkadir (1997). Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Özçelik, Nazmi (2012). İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı. Ankara: Nobel Yayınları.
- Özden, H. Ömer -Osman Elmalı (2016). Yeniçağ Felsefesi Tarihi. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Palmer, Alan (1995). Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi. İstanbul: Bilgin.
- Sander, Oral (2012). Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e. Ankara: İmge Kitabevi.
- Saray, Mehmet (2006). Türk-İran İlişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Sarıoğlu, Hüseyin (2011). İbn Rüşd. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Şulul, Cevher (2009). İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tanyu, Hikmet (1980). İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Taşağıl, Ahmet (2014). Göktürkler I-II-III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Timur, Taner (2017). Mutlak Monarşi ve Fransız Devrimi. İstanbul: Yordam Kitap.

- Tokalak, İsmail (2016). Yahudiliğin Kökenleri ve Küresel Gücü. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Topsakal, İlyas (2009). Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Turan, Osman (2009). Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Uluçay, Çağatay (2012). İlk Müslüman Türk Devletleri. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Umar, Bilge (1999). İlkçağda Türkiye Halkı. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ülman, A. Haluk (2002). I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş. Ankara: İmge Kitabevi.
- Yazıcı, Nesimi (2013). İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Makaleler

- Adaloğlu, Hasan Hüseyin (2018), Siyasetnamelerde Din Devlet İlişkisi. Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD), S. 43, ss.313-324.
- Arıkan, Yasemin (1998). Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 38, S. 1-2, s. 271-285.
- Ay, Hakan- Öznur Uçar (2015). Devletin Gelişim Süreci. Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, C.16, S.2, s.195-206.
- Batuk, Cengiz – Rabia Mert (2017). Sekülerlik ve Dindarlık Arasında Sıkışmış Modern Bir Devlet Olarak İsrail. On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 43, s.95-127.
- Büyük, Celal (2004). Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık -Siyaset ilişkisine Genel Bir Bakış. Dini Araştırmalar, C. 7, S. 19, s.131-138.
- Çınar, Aynur (2020). Tarihte Kaybolmuş Bir Medeniyet: Etrüskler ve Etrüsk Dini. Belleken, S. 84, s.43-74.
- Çifçi, Osman Zahid (2012). Batı'da Din-Devlet İlişkilerinde Ortaya Çıkan Dönemler. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi (İSTEM), S.19, s.195-208.
- Çifçi, Osman Zahid –Hüsametdin Erdem (2013). İslam Siyaset Tarihinde Din ve Devlet İlişkisi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi (İSTEM), S.22, s.117-129.
- Demir, Konur Alp (2019). Hristiyanlık Dininin Devlet Yönetimi Üzerine Etkileri. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 23, s.137-151.
- Gönenç, Levent (2001). Meşruiyet Kavramı ve Anayasaların Meşruiyeti Problemi. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.50, S.1, s.131-152.
- Katar, Mehmet (2008). Ortodokslukta Din Devlet İlişkisi (Bizans Örneği). Sekülerleşme ve Dini Canlanma, Sempozyum 22-23 Ekim 2008 Ankara, Türkiye Dinler Tarihi Derneği, s.161-176.

- Katar, Mehmet (2010). Katolik Kilisesi. Yaşayan Dünya Dinleri, Ed. Şinasi Gündüz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s.102-110.
- Okumuş, Ejder (2002). Din-Devlet İlişkilerine Meşruiyet Kavramı Etrafında Bir Yaklaşım. Marife, Yıl 1, S.3, s.7-29.
- Öçal, Şamil (2010). Osmanlılarda ve Hristiyan Batı'da Siyasi Otoritenin Meşruiyetinin Kaynağı Olarak Tanrı. Eskiye, S. 19, s. 33-46.
- Yumuk, Recep (1978). İbn Haldun'da Devlet Görüşü (Birinci Kısım). Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C. 3, S. 1-2, s.229-278.

Tezler

- Katar, Murat (2017). Hristiyanlığa Kadar Roma'da Din. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Şahin, Mehmet (2007). Din-Dış Politika İlişkisi: ABD Örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ansiklopediler

- Aybakan, Bilal-İbrahim Kâfi Dönmez (2004). Meşru. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (c.29, ss.378-383). Ankara.
- Büyükkara, Mehmet Ali (2012). Vehhâbîlik. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (c.42, ss.611-615). İstanbul.
- Kallek, Cengiz (2003). Maverdi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (c.28, ss.180-186). Ankara.
- Tomar, Cengiz (2010). Şecerüddür. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (c.38, ss.404-405). İstanbul.

İnternet Kaynakları

- <https://www.timeturk.com/ingiliz-kralicesi-elizabeth-hz-muhammed-in-soyundan-mi-geliyor/haber-879569> (E.T. 23.11.2020)